

Коляда Н. М. Чинники виникнення дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності початку ХХ ст. / Н. М. Коляда // Зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий, 2014. – Ч. 1. – С. 166–174.

УДК (477)(043.3)

Н. М. Коляда

д. пед. н., доц., доцент кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини

ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ДИТЯЧОГО РУХУ ЯК НОВОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Коляда Н. М. Чинники виникнення дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності початку ХХ ст.

У статті схарактеризовано чинники виникнення дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності початку ХХ ст., що виникла внаслідок цілого ряду чинників: об'єктивних – історичні, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-освітні події рубежу ХІХ – ХХ ст.; суспільно-педагогічний рух, представлений ідеями педагогів-реформаторів; молодіжний рух, що набув активного розвитку в багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях; зарубіжний дитячий рух; суб'єктивних – вікові та психологічні особливості дитячого віку, природна дитяча активність, закономірне прагнення дітей до об'єднання в товариство однолітків, у якому дитина бачить засіб самозахисту, самовизначення, самоствердження себе як особистості, можливість задовольнити свої потреби, вікові, соціальні інтереси тощо.

Ключові слова: дитячий рух, соціально-педагогічна реальність початку ХХ ст., об'єктивні та суб'єктивні чинники виникнення дитячого руху.

Коляда Н. Н. Факторы возникновения детского движения как новой социально-педагогической реальности начала ХХ ст.

В статье охарактеризованы факторы возникновения детского движения как новой социально-педагогической реальности начала ХХ в. которая возникла в результате целого ряда факторов: объективных – исторические, социально-экономические, общественно-политические и культурно-образовательные события рубежа ХІХ–ХХ вв.; общественно-педагогическое движение, представлен и идеями педагогов-реформаторов; молодежное движение, получившее активное развитие во многих странах мира, в том числе и на украинских землях; зарубежное детское движение;

субъективных – возрастные и психологические особенности детского возраста, естественная детская активность, закономерное стремление детей к объединению в общество сверстников, в котором ребенок видит средство самозащиты, самоопределения, самоутверждения себя как личности, возможность удовлетворить свои потребности, возрастные, социальные интересы и т.п.

Ключевые слова: детское движение, социально-педагогическая реальность начала XX в., объективные и субъективные факторы возникновения детского движения.

Koliada N. N. Factors of children's movement as a new social and educational reality of the early twentieth century.

In this paper are characterized factors of children's movement as a new social and educational reality of the early twentieth century. Arising from several factors: the objective – the historical, socio-economic, socio-political, cultural and educational events turn of XIX – XX century; social and educational movement represented the ideas of teachers and reformers; youth movement that became active development in many countries, including the Ukrainian lands, foreign children's movement; subjective – age and psychological characteristics of children's age, the natural children's activity natural desire of children to join in the company of their peers, in which the child sees a means of self-protection, self-affirmation of themselves as individuals, the ability to meet their needs, age, social issues and more.

Key words: children's movement, social and educational reality of the early twentieth century, objective and subjective factors of children's movement.

Дитячий рух – це форма самоорганізації дитячої соціальної активності, процес соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (діти та дорослі), спрямованої на соціалізацію, соціальне виховання, соціально-педагогічну підтримку дитини, захист її прав, розвиток інтересів, реалізацію задумів тощо [8, с. 274].

Дитячий рух є предметом вивчення таких наукових галузей, як історія, соціологія, психологія, педагогіка. Так, у працях Л. Алієвої, М. Басова, М. Богуславського, А. Волохова, А. Кирпичника, Е. Мальцевої, І. Руденко, О. Титової, Т. Трухачової та ін. висвітлено історію розвитку науки про дитячий рух. Дослідження О. Бондар, С. Дибі, Ю. Жданович, Я. Луцького, П. Мартин, В. Окаринського, Н. Онищенко, Р. Охрімчук, Ю. Поліщука,

Б. Савчука, М. Сидоренко, О. Сич, С. Харченка, М. Чепіль, Л. Ярової та ін. присвячені різним аспектам діяльності сучасних дитячих та молодіжних організацій в Україні.

Як показав аналіз наукових праць, дослідники дитячого руху не мають одностайної думки стосовно природи дитячого руху (джерел, причин його зародження, шляхів розвитку тощо). При цьому наукове осмислення дитячого руху, що виникнув як результат взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, є важливим методологічним підходом до його пізнання. Об'єктивне дослідження соціально-природної характеристики цього суспільного явища дає найважливіший методологічний ключ до виявлення його особливого соціально-педагогічного потенціалу, оцінки історичної ролі в розвитку теорії і практики вітчизняної педагогіки, визначення перспектив ефективного використання його можливостей у сучасній соціально-педагогічній практиці.

Мета статті – схарактеризувати чинники виникнення дитячого руху як нової соціально-педагогічної реальності початку ХХ ст.

Вивчення наукових праць, автори яких більшою чи меншою мірою торкаються педагогіки дитячого руху, засвідчило наявність певних суперечностей у їхніх поглядах. Одні дослідники на перший план висувають біологічні чинники природи дитячого руху, інші – соціальні. На нашу думку, це пояснюється як провідною суспільною ідеологією, що панувала в той чи інший історичний період, в умовах різних суспільних формацій (Російської імперії, УНР, УСРР в складі СРСР), так і ступенем розвитку самої педагогіки дитячого руху.

Нашим завданням стало узагальнення та систематизація існуючих підходів до виокремлення чинників виникнення дитячого руху з метою об'єктивного, ґрунтовного та всебічного аналізу цього соціально-педагогічного явища на різних історико-педагогічних етапах його розвитку.

Як показало дослідження, серед чинників виникнення дитячого руху дослідники радянського періоду називають такі: принципова зміна становища дитячих мас у державі після перемоги пролетарської революції порівняно зі становищем пролетарських дітей у царській Росії; єдність класово-історичного коріння дитячого комуністичного руху та комуністичного руху молоді; безперервне збільшення з перших же днів жовтневого перевороту тих „пролетарських струмочків”, які у подальшому „злилися” у мільйонний рух дітей (очевидно, тут дослідники мали на увазі велику кількість дитячих та дитячо-молодіжних груп, об’єднань комуністичного та соціалістичного спрямування) [10, с. 3–4].

Дослідниця Д. Ваккер розглядає дитячий комуністичний рух як „невід’ємну частину історії класової боротьби пролетаріату” у зв’язку з відповідними „політичними ідеями, у ряді надбудов, що визначаються відповідним економічним базисом” – тобто низкою соціально-економічних та політичних чинників, до яких дослідниця відносить такі: жорстока експлуатація, гніт і безправ’я дітей пролетарів (як найбільш вигідної робочої сили) в умовах капіталізму; низький рівень освіченості дитячого населення України [напередодні 1-ї світової війни школи на Україні охоплювали 22–25 % дітей]; суспільно-політичні події в країні в контексті „трьох російських революцій”, внаслідок чого діти і молодь стали активними учасниками революційної боротьби тощо [3, с. 21].

Взагалі серед дослідників радянського періоду побутував моноідеологічний, класовий підхід до визначення чинників виникнення дитячого руху. Проте слід зауважити, що такий класовий підхід до трактування природи дитячого руху навіть у часи моноідеології часто зазнавав критики (хоча й невідкритої).

Іншої точки зору (в окремих випадках діаметрально протилежної) щодо чинників виникнення дитячого руху дотримуються сучасні дослідники. Наприклад, Л. Алієва серед основних чинників виникнення та

розвитку дитячого руху як соціально-педагогічної реальності називає такі: процеси суспільного розвитку, реальне життя, що оточує дитину з його об'єктивними цінностями (культурними, національними, економічними), конкретний простір і час; активний відгук дітей на реалії життя, природна дитяча енергія та ін. [1, с. 21].

На думку А. Кирпичника, схильність до соціального руху в дитячому та підлітковому середовищі – це готовність до відгуку на заклик до організованої соціальної дії, зумовлена сукупністю особливостей позиції особистості в дитячому віці, характеристик дитячого співтовариства як соціально-демографічної групи, місце і роль якої визначені в структурі громадських стосунків [5, с. 128].

При визначенні чинників виникнення дитячого руху вчені дотримуються наукових поглядів на це явище як на об'єктивний факт, що існує як частина нашого соціально-природного буття і результат закономірного розвитку людського суспільства – складно структурованої системи, що саморозвивається і розвивається. На початку ХХ ст. в цій системі разом зі сталими, традиційними „дорослими” структурами (підсистемами) в особі державних, громадських формувань виділяються підсистеми іншого рівня і характеру: дитинство (дитяче співтовариство) і доросле суспільство [1, с. 18–19].

У ході аналізу стало очевидним, що усі *чинники виникнення дитячого руху* як соціально-педагогічного явища тяжіють до взаємодії двох основних груп – *об'єктивні та суб'єктивні*. Зупинимось більш детально на характеристиці кожної з них.

Історичний досвід світового і вітчизняного дитячого руху, його наукове осмислення в працях вітчизняних учених (М. Басова, І. Гордіна, В. Лебединського, Ф. Корольова, М. Крупеніної, Ю. Кудряшова, В. Кудинова, В. Яковлєва та ін.) підтверджують висновок про важливість *об'єктивних чинників розвитку дитячого руху*, серед яких – *історичні*,

соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-освітні події.

Російська імперія початку ХХ ст. – частина світової спільноти, що „випробовує на собі” всі катаклізми загальноісторичного розвитку як об’єктивного явища – опинилася в центрі світових подій: загальна криза цивілізації; російсько-японська війна, Перша світова війна; буржуазно-демократична та соціалістична революції; ідеологічна боротьба тощо. До зовнішніх загальносвітових об’єктивних явищ додалися об’єктивно-суб’єктивні чинники „внутрішньої кризи”: політичний, економічний, національний, військовий.

Назрівала об’єктивна життєва необхідність до корінних перетворень у всіх сферах життя суспільства: накопичувалися, збиралися сили, здатні їх здійснити. У перше десятиліття ХХ ст. в Російській імперії створюються і діють організації, партії, союзи, товариства різних напрямів, що виражають інтереси робітничого класу, селянства, передової інтелігенції, буржуазії (більше 70 різних політичних партій до жовтня 1917 р.). Помітним явищем став і суспільно-педагогічний рух, що виступав за реформування, демократизацію освіти, виховання [1, с. 47].

Соціально-економічна, політична ситуація рубежу ХІХ – ХХ ст. відбилася безпосереднім чином на становищі дітей всіх класів і верств населення, загалом – на дитинстві. Насамперед, це дістало вираження в різкій диференціації дітей за соціальною, класово-становою, національною ознаками; у підвищенні ролі дітей як продуктивної сили суспільства (наймана робоча сила у капіталістів, батраки – у поміщиків, куркулів); у більш ранньому залученні дітей у різноманітні сфери життя дорослого суспільства, події навколишнього життя. Не останню роль відіграв і факт дорослішання дітей завдяки тому освітньому мінімуму, який держава, суспільні структури (земства, недільні школи) надавали частині дитячого населення „з народу” [1, с. 47–48].

Отже, реальне становище дітей у Росії стало одним з чинників їх

активізації, самовияву в боротьбі за права дитинства, за людське існування: „Дієвість революційних днів показала, що дітям дуже близькі страждання, потреби, прагнення Батьківщини, що в їх серцях знаходить живий повний відгомін те, що хвилює „батьків”, суспільство, державу” [4, с. 60]. Така особливість дитячого руху виявилася у збігу інтересів дітей і дорослих певних соціальних груп, класів і визначила органічний зв’язок дитячих і дорослих суспільних структур, що закріпилося в традиції вітчизняного дитячого руху [1, с. 48].

Становище у країні було складним не тільки з погляду економіки й політики. В умовах розрухи, від якої насамперед страждали діти, потрібно було сформуванати з них прихильників соціалізму. Адже сьогодні вони діти, а завтра займуть місце на виробництві і в управлінні суспільством. Тому-то за молодь, підлітків і дітей „боролися” різні політичні сили країни. Нові форми роботи з дітьми шукали не тільки педагоги, психологи, а і церква, армія, політичні партії і союзи дорослих. Це стало причиною і умовою різноманіття дитячих співтовариств як за спрямованістю, змістом, так і за формами їх взаємозв’язку з офіційними структурами: державою і системою народної освіти. Важливим є і той факт, що мотивами об’єднання дітей в союзи і організації були не тільки потреба у змістовому дозвіллі (в іграх і розвагах), а передусім в соціально значущій діяльності [2, с. 92].

Дитячий рух в Росії виникає і розвивається на тлі кризи самодержавства, в умовах класової і політичної боротьби, що загострюється, за владу представників великої буржуазії, прихильників обмеженого монархізму, середньої і дрібної буржуазії, робітничого класу і бідного селянства. Тому-то і дитячий рух в різноманітності форм, напрямів набуває, на відміну від зарубіжного, яскраво вираженої соціально-політичної спрямованості. Слабкості буржуазії, класу феодалів-дворян на початку ХХ ст. протистоїть найбільш організована, значна сила в особі робітничого класу, який і став благодатним середовищем для

зародження руху дітей пролетарів – особливої групи дитинства, включеної в економічні, соціальні відносини з раннього дитинства. Цей напрям дитячого руху закономірно став провідним. Зростання революційного (робітничого, демократичного) руху викликало соціально-політичні виступи дітей у формах власних об'єднань, припартійних груп при робітничих гуртках тощо. Помітними були виступи дітей найманих робітників за скорочення робочого дня, проти надмірної експлуатації дитячої праці, за людські свободи (слова, друку, зборів), доступну освіту та ін. [1, с. 55–56].

У роки Першої світової війни дитинство заявило про себе також стихійними самоорганізованими співтовариствами безпритульних дітей антисоціальної, антидержавницької, криміногенної спрямованості (злочинські ватаги, банди, притони бродяг) – і держава, суспільство вимушені були звернути увагу на дитячий рух як достатньо серйозну силу, здатну впливати на державні засади. Тому робляться перші кроки поступового пристосування дитячого руху до інтересів держави, уміло використовуючи дитячу активність, природу – перетворюючи таким чином енергію дитинства в потрібне, цільове русло [1, с. 56].

Об'єктивний, значною мірою самоорганізований рух (соціальна реальність, що різноманітно та різнобічно проявляється в усіх сферах життя суспільства) поступово перетворюється на цілеспрямовані громадські дитячі структури, організовані дорослими (представниками державних і громадських інституцій), що взяли на озброєння самодіяльність дітей, їх потреби до самостійності, активності. Така увага держави до дитинства, його самоорганізації була зумовлена необхідністю завоювати душу дитини, сформувати морально-громадянські якості, патріотичну позицію (вірність царю, Вітчизні) у підростаючого покоління. Тож активне включення державних структур в цілеспрямоване приборкання стихійної дитячої активності додало певної специфіки вітчизняному дитячому руху як реальності соціально-політичній і педагогічній [1, с. 56].

Досвід вітчизняного дитячого руху початку ХХ ст. став реальною основою експериментальної перевірки гуманістичних ідей, концепцій, що одержали на початку століття „нове життя”, закріпилися в практиці виховання як наслідок *розвитку громадсько-педагогічного руху* – важливого об’єктивного чинника виникнення дитячого руху.

З’ясовано, що суспільно-педагогічний рух кінця ХІХ – початку ХХ ст. як об’єктивний чинник виникнення дитячого руху ґрунтується на ідеях педагогів-реформаторів (В. Бехтерев, П. Блонський, К. Вентцель, С. Русова, Л. Толстой, К. Ушинський, М. Чехов, С. Шацький та ін.), що стали теоретико-практичною основою, стимулом цілеспрямованої організації дитячої активності та зародження педагогіки дитячого руху. Провідною ідеєю всіх концепцій виховання і навчання стала гуманістична ідея самоцінності особистості дитини.

Наступним важливим об’єктивним чинником виникнення вітчизняного дитячого руху розглядаємо зарубіжний досвід діяльності дитячих формувань кінця ХІХ – початку ХХ ст., з-поміж яких нами виокремлено такі основні напрями дитячого руху: *патріотичний (військово-патріотичний)* – дитячо-молодіжні структури, зорієнтовані на підготовку хлопчиків до захисту незалежності своєї держави: „Бригади хлопчиків” (Шотландія), „Шкільні батальйони” (Франція), „Союз юних захисників Вітчизни” (Німеччина), „Асоціація хлоп’ячих умінь”, „Ліга хлоп’ячої імперії” (Англія), „Церковні бригади хлопчиків”, „Бригади єврейських хлопчиків”, „Товариство соколів” (Чехія), „Католицькі бригади хлопчиків” (країни Європи); *культурологічний* – рух учнів-старшокласників „Перелітні птахи” (Німеччина, початок ХХ ст.), на основі якого у 1911 р. було створено дитячо-молодіжну організацію „Союз молоді Німеччини”, що виступала за військове відродження країни; *соціальний* – самодіяльні шкільні та позашкільні „ощадні каси”, „товариства взаємодопомоги” („Національна спілка шкільних товариств взаємодопомоги”, заснована у 1906 р. у Франції); *екологічний*

(*натуралістичний*) – „Травневі спілки”, які на початку ХХ ст. набули поширення у Німеччині, Швейцарії, а згодом і в Росії; *скаутський* – один із найбільш яскравих прикладів зародження світового дитячого руху. До цієї групи відносимо як безпосередньо скаутські об’єднання (система виховання „скаутинг” заснована в Англії у 1899 р.), так і ряд дитячих формувань початку ХХ ст., що діяли на скаутській основі: дитячі групи „Лісових індіців”, об’єднання „Сини Деніела Буна”, „Хлопчики-піонери Дена Берда” та ін.

Ще одним важливим об’єктивним чинником виникнення дитячого руху ми виокремлюємо *молодіжний рух*, що набув активного розвитку в другій половині ХІХ ст. у багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях.

Як свідчить історія, об’єктивні чинники далеко неоднозначно реалізуються в конкретному часі та просторі, а визначаються *суб’єктивними чинниками*, що вплинули на характер, цілі, спрямованість діяльності дитячих громадських структур та сприяли перетворенню об’єктивного явища в реальну, значиму дійсність.

Одним з основних суб’єктивних чинників виникнення дитячого руху дослідники називають насамперед *вікові та психологічні особливості дитячого віку, дитячу активність, об’єднані навколо феномену „дитинство”*. Тому першим завданням нашого дослідження на даному етапі стало з’ясування сутності цієї психолого-педагогічної та соціокультурної категорії, її теоретичне осмислення і трактування.

На думку вчених, дитинство – психолого-педагогічний та соціокультурний феномен, що має власну історію та логіку розвитку [921, с. 86]. Предметом наукового дослідження дитинство стало досить пізно – лише у другій половині ХІХ ст., яке шведська письменниця і педагог Е. Кей назвала століттям дитини, що „...поставило дитину на більш видне місце і зробило її предметом суворой науки” [7, с. 24].

Дитинство – це соціальний феномен, фактор створення нового

світового порядку, невід’ємна частина способу життя і культури людства; соціальне явище, яке визначає роль, місце і становище дітей у державі і суспільстві, стан і рівень ставлення дорослих до дітей, створення достатніх і справедливих умов для виживання та розвитку дітей, для захисту їхніх прав шляхом формування та реалізації адекватної соціальної політики держави.

Дитинство – своєрідний етап у розвитку людини, віковий період, який характеризується якісними особливостями психічних процесів та характерним типом провідної діяльності. Поряд з цим дитинство – це самоцінний, унікальний і фундаментальний період у розвитку людини – „золотий час” життя (В. Зеньковський) [6, с. 295–306].

На думку В. Сухомлинського, дитинство – це „... найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє неповторне життя...” [9, с. 15].

На кожному етапі свого антропологічного, соціального, цивілізаційно-історичного розвитку діти, їхні співтовариства виражали себе по-різному: пасивно-виконавчим, слухняним об’єктом дій дорослих; епізодичними стихійними вибухами своєї „внутрішньої енергії”, активності різної спрямованості; виступами на підтримку певних соціальних груп дорослих тощо.

Об’єктивні особливості розвитку людського суспільства на порозі нової цивілізації, нові вимоги до людини і її зростлі можливості, підвищена активність людей різних соціальних груп практично у всіх сферах діяльності природно приводили до більш раннього дорослішання дитини, її громадянської соціалізації. Значна частина дітей активно включається у продуктивну працю, виробничі, суспільно-державні відносини, що сприяло оформленню дитинства в реальну, творчу силу не тільки майбутнього суспільства, але і його сьогодення. Історичні події, економічні реалії життя підсилювали в дітях їх природну і соціальну суть людини-особистості, змінювали „зовнішність” (інтелектуальну,

потребову, діяльну сфери, фізичні і психічні можливості). Звичайно, у конкретних суспільствах-державих ці процеси протікали з різним ступенем інтенсивності, але об'єктивна тенденція була наявною, і вона відбилася на позиції дітей, їх самореалізації в різноманітні форм, видів дитячого руху [1, с. 17–18].

Сучасні наукові дані (психологічні, педагогічні, соціологічні та ін.) про дитину, дитинство переконливо доводять, що ці об'єктивні реалії стали основою дитячого руху – багатоликої реальності, через яку діти змогли заявити про власну суб'єктну позицію у суспільстві. Дитинство у проявах дитячої активності, самодіяльності, самореалізації через різноманіття дитячих співтовариств як об'єктивна реальність людства, що розвивається, зі своїми цінностями, потребами соціальної реалізації у дії, особливою „внутрішньою енергією” – одночасно виступає суб'єктивним чинником виникнення дитячого руху [1, с. 17–18].

Тому дитинство – об'єктивну реальність, що представляє різноманітні групи дітей з яскраво вираженою специфікою їхніх потреб, інтересів (вікових і соціальних) – ми розглядаємо як основний суб'єктивний чинник виникнення нового соціокультурного, соціально-педагогічного явища – дитячого руху.

Отже, дитячий рух – нове соціально-педагогічне явище початку ХХ ст., що виникло внаслідок цілого ряду чинників:

– *об'єктивних* – історичні, соціально-економічні, суспільно-політичні та культурно-освітні події рубежу ХІХ – ХХ ст.; суспільно-педагогічний рух, представлений ідеями педагогів-реформаторів; молодіжний рух, що набув активного розвитку в багатьох країнах світу, в тому числі і на українських землях; зарубіжний дитячий рух;

– *суб'єктивних* – вікові та психологічні особливості дитячого віку, природна дитяча активність, закономірне прагнення дітей до об'єднання в товариство однолітків, у якому дитина бачить засіб самозахисту,

самовизначення, самоствердження себе як особистості, можливість задовольнити свої потреби, вікові, соціальні інтереси тощо.

При цьому слід зазначити, що рівень об'єктивності чи суб'єктивності стосовно того чи іншого чинника має відносний характер, оскільки усі вони взаємопов'язані та доповнюють один одного. Взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників виникнення вітчизняного дитячого руху визначив його специфіку як соціально-педагогічного явища.

Список використаних джерел

1. Алиева Л. В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства. – М., 2002. – 322 с.

2. Басов Н. Ф. Научно-педагогические аспекты исследования истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. XX в. – 90-е гг.). – М., 1997. – 348 с.

3. Ваккер Д. Л. Піонерія України (До 40-річчя з дня заснування піонерської організації ім. В. І. Леніна) / Д. Л. Ваккер. – К. : Радянська школа, 1962. – 67 с.

4. Васильков П. Ученические организации / П. Васильков // Русская школа. – 1917. – № 2. – С. 52–72.

5. Детское движение : словарь-справочник. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. – 543 с.

6. Зеньковский В. В. Психология детства / В. В. Зеньковский. – М. : Academia, 1996. – С. 295–306.

7. Кей Е. Век ребенка / Елена Кей ; [пер. со швецк.]. – М., 1914. – 100 с.

8. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок XX ст. – середина 30-х років XX ст.) : монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.

9. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.

10. Яковлев В. Г. Возникновение детского коммунистического движения в СССР / В. Г. Яковлев, А. В. Кудрявцев. – М. : ОГИЗ – Молодая Гвардия, 1933. – 95 с.